

УДК 343.197.8

Оверчук С. В.

*кандидат юридичних наук, адвокат,
кафедра правосуддя та кримінально-правових дисциплін
(Національний університет «Острозька академія»)*

РОЗВИТОК ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СУДІВ

Протидія злочинності серед неповнолітніх є одним з пріоритетних напрямків побудови в Україні правової держави. У цьому контексті особливої ваги набуває питання створення ювенальної юстиції. Прийняття Верховною Радою України нового Кримінального процесуального кодексу стало ще одним поштовхом до реформування всієї системи не тільки правоохоронних органів, а й судових.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13 квітня 2012 року визначив внутрішню спеціалізацію судів загальної юрисдикції. Згідно з ч. 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у місцевих загальних судах та апеляційних судах областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційному суді Автономної Республіки Крим діє спеціалізація зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Український законодавець обрав шлях внутрішньої спеціалізації судів за суб'єктивним критерієм, який є перспективним

© Оверчук С. В., 2014

© Національний університет «Острозька академія», 2014

-
- Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

напрямок судової реформи, але при цьому він не повинен замінити створення нових спеціалізованих судів, зокрема, ювенальних.

Наукові дослідження проблемних питань спеціалізації судової системи репрезентуються у працях Е.Б. Абросімової, В.Ф. Бойко, К.Ф. Гуценко, Р. Куйбіди, В.В. Сердюка, М.І. Сірого, І.Я. Фойницького та інших. Реформуванню ювенальної юстиції присвятили свої роботи В.Д. Бринцев, Т.Л. Кальченко, Е.Б. Мельникова, Г.М. Омеляненко та низка інших науковців.

З метою визначення найбільш ефективних процесуальних форм здійснення судочинства необхідно докладно дослідити запроваджені зміни у законодавстві України відповідно до світового досвіду функціонування системи правосуддя щодо неповнолітніх.

Суди у справах неповнолітніх (ювенальні суди) вважаються класичним зразком спеціалізованих судів у сфері кримінальної юстиції. Основною ознакою, за якою визначається їх юрисдикція, є вік обвинуваченого (підсудного). Справи за цією ознакою можна виділити в окрему категорію, за якою є правомірним застосування персональної підсудності. Необхідність виділення цього виду підсудності обумовлена віковими особливостями суб'єкта, його фізичним, розумовим і психічним розвитком. Система ювенальної юстиції має нівелювати негативний вплив дорослих злочинців на підлітків, які скоїли правопорушення. Водночас держава повинна потурбуватися про те, щоб ця система забезпечувала можливість судді правильно зрозуміти психічний стан обвинуваченого підлітка під час вчинення діяння і правильно вирішити питання про його вину.

Для забезпечення можливості досягнення вказаних цілей, необхідно впровадити в загальну систему кримінального судочинства відповідні

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

особливості та за їх допомогою створити з неї особливу систему кримінального судочинства, яка пристосована до відправлення правосуддя над підлітками.

З метою ефективного використання цієї особливої системи законодавча практика світу пішла декількома шляхами, повний розвиток яких було втілено в судах для неповнолітніх (сімейних, дитячих, юнацьких). Вперше суди для неповнолітніх були введені у 1890 році у вигляді досліду в англійській колонії Південна Австралія, а потім узаконені в ній у 1895 році. Вдала практика застосування цих судів призвела до їх швидкого розповсюдження спочатку в Північній Америці, а потім і в Європі. У наш час суди у справах неповнолітніх поширені у багатьох країнах (Франції, Японії, Німеччині, Великої Британії, Бельгії). Так, наприклад, в систему загальних судів Німеччини в якості самостійних підрозділів включені суди у справах неповнолітніх. Вони розглядають справи про правопорушення, у яких обвинувачуються неповнолітні у віці від 14 до 18 років, а також молоді люди у віці до 21 року, якщо суд вважає, що їх поведінка носить «підлітковий характер». У цих же судах можуть розглядатися справи про порушення дорослими інтересів неповнолітніх або справи, за якими неповнолітніх вимагається допитати в якості свідків. До переліку такого роду судових установ відносяться в судах землі палати у справах неповнолітніх (у складі трьох професійних суддів і двох шефенів) і в дільничних судах – суд шефенів у справах неповнолітніх. Шефенами визнаються особи, які мають досвід роботи з молоддю (як правило, один з них – жінка) [1, с.171].

Суд у справах неповнолітніх має специфіку персональної та предметної підсудності. У першому випадку йдеться про наступні варіанти: розгляд тільки справ самих неповнолітніх; розгляд справ і

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

дорослих співучасників; передача справ у загальні суди. У другому випадку специфікою є розгляд судами для неповнолітніх діянь, які вважаються правопорушеннями тільки у випадках скоєння їх неповнолітніми (так звані статусні злочини) [2, с.19].

Різниця у компетенції англосаксонських і континентальних судів для неповнолітніх полягає у тому, що в перших – справи дорослих співучасників злочинів неповнолітніх розглядаються загальними судами, а в других – сувора заборона розгляду справ неповнолітніх в загальних судах фактично розширила рамки персональної підсудності суду для неповнолітніх; справи дорослих співучасників також розглядаються в цих судах. Межі персональної підсудності суду у справах неповнолітніх розширює і відсутність у багатьох країнах нижнього вікового бар'єру кримінальної відповідальності і вказівки на вік, з якого можна застосовувати до неповнолітніх примусові заходи виховання і нагляду, тобто у суду з'являється можливість понизити вказаний у законі вік і застосувати покарання до неповнолітнього [2, с.69].

Нагадаємо, що в Україні створення судів у справах неповнолітніх передбачено Концепцією судово-правової реформи, схваленою постановою Верховної Ради України 28 квітня 1992 р. [3]. Однак, незважаючи на законодавчі новели, питання доцільності та форм утворення зазначених судів донині залишається відкритим. Так, І. Бондаренко вважає, що виділення судів у вказаних справах в окрему ланку може призвести до перевантаження судової системи спеціалізованими судами. Тому він вважає доцільним введення у склад судів загальної юрисдикції окремої колегії, що спеціалізувалась би на розгляді справ щодо неповнолітніх, враховуючи тенденцію «омолодження» злочинності [4, с.40].

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

Український законодавець обрав ще «вужчий» шлях спеціалізації – спеціалізацію лише окремих суддів. Така позиція вже піддавалась аргументованій критиці. Зокрема, Г.М. Омеляненко наголосила, що такі спроби уже мали місце, але позитивних результатів не дали. Основною причиною є те, що судді перевантажені справами, внаслідок чого змушені їх розглядати незалежно від спеціалізації. Повинна бути створена система спеціалізованих судів як автономне відгалуження системи судів загальної юрисдикції, що дозволить створити найсприятливіші умови для розгляду справ і сприятиме виконанню мети правосуддя щодо неповнолітніх [5, с. 81]. Теоретичне передбачення отримало свою фактичну реалізацію в законодавчих новелах. У ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено, що судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

За таких умов спеціалізацію суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, можна розглядати лише як додаткові функціональні повноваження.

Суттєвою перепорою для ефективного застосування «внутрішньої» спеціалізації в Україні є кількісний склад загальних судів першої інстанції, який іноді не перевищує чотирьох суддів. У цьому випадку створення, наприклад, в районному суді палати з розгляду окремих категорій проваджень вважаємо неможливим, а значне збільшення числа суддів – недоцільним. Схожа проблема виникає і зі спеціалізацію суддів, створюючи парадоксальну ситуацію непропорційного співвідношення суддів, які мають спеціалізацію, та таких, що її не отримали. Реалізація ж

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

законодавчих ініціатив щодо створення автономних цивільних та кримінальних судів призведе до остаточного позбавлення загальних судів статусу центрального елемента судової системи України.

Здійснення правосуддя щодо неповнолітніх спеціалізованими суддями не має виняткового характеру і передбачає можливість залучення суддів без спеціалізації. Так, п. 10 ст. 31 КПК України фактично передбачив можливість створення змішаного колегіального складу суду, тим самим відступивши від засад спеціалізації у формуванні органів ювенальної юстиції, зокрема в системі правосуддя.

Послідовна реалізація завдань судово-правової реформи, неухильне впровадження демократичних принципів правосуддя, наближення українського законодавства до законодавства європейських країн обумовлює неухильне розширення сфери дії колегіального суду з відповідною зміною правил підсудності, що, безперечно, дозволить підвищити ефективність дії процесуальних гарантій, посилити авторитет судової влади, зробити крок до більш справедливого правосуддя, метою якого є утвердження верховенства права. Кримінальне провадження стосовно неповнолітніх, на нашу думку, має здійснюватись переважно колегіальним складом суду, в тому числі за згодою самого неповнолітнього та/або його законного представника ювенальним судом присяжних. Отже, у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх колегіальний склад суду має «з'являтися раніше», що виступатиме додатковою процесуальною гарантією.

Система ювенальної юстиції в Україні має включати також спеціальні органи профілактики, контролю і захисту, спеціалізовані органи досудового слідства, установи відбуття покарання, установи реабілітації та соціальної адаптації. Так, п. 20 розділу XI нового КПК зобов'язав

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

керівників органів досудового розслідування визначити слідчих, спеціально уповноважених на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх. Широке розуміння ювенальної юстиції є домінуючим у науковому світі. Так, зокрема, Р. М. Опацький вважає, що ювенальна юстиція – це заснована на специфічних принципах особлива система захисту прав неповнолітніх, що включає в себе сукупність державних органів, діяльність яких здійснюється спільно з відповідними медико-психологічними, соціальними службами допомоги дітям і підліткам, що забезпечує реалізацію їх прав [6, с. 30]

Отже, специфіка такого особливого суб'єкта кримінального переслідування як неповнолітній вимагає і специфічну систему правосуддя, яка реалізується шляхом створення автономної підсистеми спеціалізованих ювенальних судів або судів у справах неповнолітніх. Юрисдикція цих судів визначаються правилами персональної підсудності, відповідно до яких ювенальні суди розглядають справи про злочини, вчинені особами певного віку.

Законодавчі новели визначили також перелік вимог, яким має відповідати спеціалізований суддя та його компетенцію. Згідно з п. 10 ст. 31 КПК України кримінальне провадження щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень здійснюються суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх. Так, суддею, уповноваженим здійснювати

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Такий рівень вимог до спеціалізованого судді є досить низьким та не встановлює об'єктивні критерії їх відбору.

Належить відзначити, що спеціалізація суддів вимагає застосування відповідних знань особами, які здійснюють правосуддя. Так, в Японії справи в сімейному суді розглядає суддя, який використовує висновки експертів-психіатрів [7, с. 293]. Проте, на нашу думку, шлях обраний Німеччиною, краще відповідає сутності цього інституту. Німецькі судді, прокурори та шефени у справах неповнолітніх повинні мати педагогічну кваліфікацію і досвід роботи з виховання неповнолітніх [8, с. 82].

Вважаємо, що в Україні професійні судді мають проходити додаткову підготовку з питань психології неповнолітніх, а програма юридичної освіти має включати спеціальний навчальний курс. Крім того, обрання присяжних має передбачати відповідні обмеження щодо осіб, позбавлених батьківських прав, а також щодо осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності. Доцільно також формувати колегіальний склад суду з представників різних статей, враховуючи наявні психологічні відмінності у чоловіків та жінок. З позиції теорії соціального натуралізму необхідно визначити коло осіб, які здатні «прив'язати» закон до природного права, застосовуючи свій життєвий досвід, правову культуру, совість, знання норм реального суспільного життя [Див. докладніше: 9, с. 499].

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvps.pdf>.

Викликає також занепокоєння, що спеціалізація суддів може стати підставою для обходу принципу вірогідності, за яким здійснюється визначення судді для конкретного судового провадження, адже коло суддів, особливо у малочисельних районних судах, звужується до однієї особи. За таких умов ускладнюється забезпечення автоматизованою системою документообігу суду об'єктивного та неупередженого розподілу матеріалів кримінального провадження між суддями з додержанням принципів черговості та однакової кількості проваджень для кожного судді. Тобто, якщо в суді обрано лише одного суддю, уповноваженого здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, то і правосуддя щодо неповнолітніх без жодних альтернатив буде відправляти лише він.

Неоднозначним є вирішення проблеми підсудності у випадку співучасті у кримінальному правопорушенні неповнолітніх та дорослих. Судова практика пішла шляхом здійснення кримінального провадження щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, ювенальним суддею. Отже, в Україні обрано радянську правову доктрину пріоритету підсудності справ спеціалізованим судам (суддям) над підсудністю загальним судам. У вказаних випадках суттєві зауваження викликає відмова законодавця від дотримання принципу законного судді. При зміні підсудності один із співучасників втрачає право на «свого» суддю, що є неприпустимим. З урахуванням положень принципу законного судді, який гарантує право кожного на розгляд справи в тому суді і тим суддею, до підсудності котрих вона віднесена законом, бажано виділити кримінальне провадження щодо повнолітнього від провадження щодо неповнолітнього. У випадку ж такого об'єднання потрібно враховувати думку обвинуваченого, оскільки тільки йому повинно належати право на відмову від «законного» судді.

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

Не виконується також принцип транспарентності судової влади, який мав би забезпечити її відкритість та публічність, зокрема, можливість отримання, обробки та передачі інформації про судову владу, у тому числі щодо спеціалізованих суддів. На офіційному веб-сайті "Судова влада", який містить інтернет-сторінки всіх судів України, знайти необхідну інформацію з питань внутрішньої спеціалізації судів неможливо, що свідчить про організаційні недоліки роботи апаратів судів.

Таким чином, спеціалізація загальних судів в контексті реформи ювенальної юстиції в Україні має частковий, формальний характер. Доктринальні помилки у тлумаченні принципу спеціалізації судової системи призвели до фундаментальних порушень її архітектури, які нівелюють ефективність нових процесуальних інститутів.

Наступним кроком судової реформи в Україні має стати створення автономної підсистеми судів у справах неповнолітніх. Впровадження спеціалізації судді, уповноваженого здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, доцільно розглядати як проміжний етап у розбудові ювенальної юстиції в напрямку утворення повноцінного комплексу взаємопов'язаних органів.

Список використаних джерел

1. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я. Сухарев. – 2-е изд., измен. и доп. – М.: НОРМА, 2001. – 833 с.
2. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. пособие. / Э. Б. Мельникова– 2-е изд., испр., доп. – М.: Дело, 2001. – 272 с.

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

3. Концепція судово-правової реформи в Україні, від 28.04.1992 р. // Голос України. – 1992. – 12 серпня.
4. Бондаренко І. Судова система України та її реформування у сучасних умовах / І. Бондаренко // Право України. – 2002. – №8. – С.37-41.
5. Омеляненко Г. Адаптація кримінального законодавства України про судочинство у справах неповнолітніх до міжнародних Мінімальних стандартів / Г. Омеляненко // Право України. – 2002. – №5. – С.79-83.
6. Опацький Р. М. Поняття і зміст ювенальної юстиції / Р. М. Опацький // Право і суспільство. – 2011. – №5. – С.26-30.
7. Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: В 3-х кн. / В. І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн.1. – 320 с.
8. Судебные системы европейских стран: Справочник. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 336 с.
9. Оверчук С. В. Інститут суду присяжних в Україні (з позиції соціального натуралізму) / С. В. Оверчук // Правова система України в умовах сучасних національних та міжнародних тенденцій розбудови державності: монографія / за заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л.; Київський університет права НАН України. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – С. 496-508. Режим доступу: <http://kafedr.at.ua/load>.

Оверчук С. В.

Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів

У статті розглядаються питання спеціалізації зі здійснення кримінального провадження у судах щодо неповнолітніх відповідно до

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.

положень нового КПК України. Робиться висновок про доцільність створення ювенальних судів.

Ключові слова: ювенальна юстиція, спеціалізація судів, кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Overchuk S. V.

Развитие ювенальной юстиции в Украине в контексте реализации принципа специализации судов

В статье рассматриваются вопросы специализации по осуществлению уголовного производства в судах в отношении несовершеннолетних в соответствии с положениями нового УПК Украины. Делается вывод о целесообразности создания ювенальных судов.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, специализация судов, уголовное производство в отношении несовершеннолетних.

Overchuk S. V.

The development of juvenile justice in Ukraine in the context of the principle of specialization of courts

In the article matters of specialization regarding the criminal proceeding realization in court in relation to infants in compliance with the provisions of the new Ukrainian Code of Criminal Procedure are considered. The conclusion is made about the reasonability of creation of juvenile courts.

Key words: juvenile justice, specialization of courts, criminal proceeding in relation to infants.

▪ Розвиток ювенальної юстиції в Україні в контексті реалізації принципу спеціалізації судів / С. В. Оверчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14osvpss.pdf>.